

СЕКЦІЯ 7 КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.222.4/343.4+347.5

«ГРУБА НЕОБЕРЕЖНІСТЬ ПОТЕРПІЛОГО» ЯК КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ

Бахуринська О.О., к. ю. н., доцент,
доцент кафедри кримінального права та кримінології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті здійснюється аналіз кримінально-правового змісту поняття «груба необережність потерпілого» з урахуванням підходів судової практики, а також теоретичних положень науки цивільного права. Особливу увагу автор приділяє проявам грубої необережності потерпілого у злочинах проти безпеки виробництва, передбачених розділом X Особливої частини Кримінального кодексу України. Наголошується на проблемі визначення у кримінальному праві критеріїв оцінки проявів грубої необережності потерпілого.

Ключові слова: вина потерпілого, груба необережність, легковажність, недбалість, злочини проти безпеки виробництва.

В статье анализируется уголовно-правовое содержание понятия «грубая неосторожность потерпевшего» с учетом подходов судебной практики, а также теоретических положений науки гражданского права. Особое внимание автор уделяет проявлениям грубой неосторожности в преступлениях против безопасности производства, предусмотренных разделом X Особенной части Уголовного кодекса Украины. Автор констатирует наличие проблемы определения в уголовном праве критериев оценки проявлений грубой неосторожности потерпевшего.

Ключевые слова: вина потерпевшего, грубая неосторожность, легкомыслие, небрежность, преступления против безопасности производства.

Bakhurynska O.O. THE «VICTIM'S GROSS NEGLIGENCE» AS A CRIMINAL LAW CATEGORY

The article analyzes of criminal-legal meaning of the concept of «victim's gross negligence», taking into account approaches of judicial practice, as well as theoretical provisions of civil law science. The author pays separate attention to cases of the victim's gross negligence in crimes against the safety of production under section X of the Special part of Criminal code of Ukraine. The author emphasizes the problem to determine the assessment criteria of the victim's gross negligence in criminal law.

Key words: contributory guilt, gross negligence, carelessness, negligence, occupational safety crimes.

Постановка проблеми. У кримінальному праві в контексті визначення та аналізу таких понять, як «неправомірне поведінка потерпілого», «необережна поведінка потерпілого», «вина потерпілого» згадується і поняття «груба необережність потерпілого». Переважно ці поняття застосовуються у процесі оцінки детермінуючої ролі поведінки потерпілої особи у вчиненні злочину та визначенні можливого впливу такої поведінки на кримінальну відповідальність особи, яка обвинувачується у спричиненні потерпілому шкоди.

У національному кримінальному законодавстві поняття «груба необережність» немає і, відповідно, немає орієнтирів для розуміння його сутності та кримінально-правового значення. При цьому кримінально-правова доктрина та правозастосовча практика «грубу необережність потерпілого» розглядають як обставину, що має враховуватися під час призначення обвинуваченій особі пом'якшеного покарання.

Ступінь розробленості проблеми. Неправомірне необережне поведінка потерпіло-

го є поширеним детермінуючим фактором під час вчинення багатьох видів злочинів. Серед них – і злочини проти безпеки виробництва. До проблеми впливу поведінки потерпілого в даній категорії злочинів у своїх наукових працях зверталися такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як: Борисов В.І., Зінченко Е.М., Лановенко І.П., Чангулі Г.П., Крайник Г.С., Пащенко О.О., Таран О.В., Грінберг М.С., Тяжкова І.М. тощо. Але поняття «груба необережність потерпілого» не стало предметом більш пильної уваги криміналістів, на відміну від численних дослідників цивільно-правових проблем вини потерпілого, серед яких Антімонов Б.С., Боброва Д.В., Іоффе О.С., Кандафарова І.С., Карнаух Б.М., Матвеев Г.К., Отрадна О.О., Церковна О.В. та багато інших.

Метою цієї статті є з'ясування кримінально-правового розуміння поняття «груба необережність потерпілого» з урахуванням теоретичних висновків представників цивілістичної науки, а також тенденцій судової практики.

Виклад основного матеріалу. Пленум Верховного Суду України в постанові

№ 7 від 12 червня 2009 року «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини проти безпеки виробництва» в п. 3 роз'яснює: «звернути увагу судів на необхідність поліпшення якості судового розгляду справ цієї категорії з метою забезпечення ретельного, всебічного дослідження всіх обставин справи, виявлення всіх осіб, які вчинили злочин, визначення ступеня їх винності, встановлення причинного зв'язку між діянням підсудного та суспільно-небезпечними наслідками, що настали або могли настати. Якщо буде встановлено, що потерпілий допустив грубу необережність, то в разі визнання підсудного винним у вчиненні злочину необхідно враховувати цю обставину при призначенні покарання». З цього положення випливає, що виділяється окремий ступінь необережності, який повинен мати кримінально-правове значення щодо окремої категорії злочинів.

У зв'язку із введенням Пленумом Верховного Суду України оціночного поняття «груба необережність потерпілого», з яким необхідно пов'язувати кримінально-правові наслідки для особи, яка є суб'єктом порушення вимог безпеки виробництва, постає ряд питань, зокрема: про зміст даного поняття та його співвідношення з положеннями ст. 25 Кримінального кодексу (далі – КК) України, про критерії відмежування грубої необережності від «негрубої», про вплив «вини потерпілого» на кримінальну відповідальність обвинуваченого у випадках, коли необережність потерпілого не є «грубою» тощо.

У науці кримінального права також немає конкретних відповідей на ці питання. Науковці, які досліджували питання кримінальної відповідальності за злочини проти безпеки виробництва, поняття «груба необережність потерпілого» часто вживають поряд з поняттями «вина потерпілого», «поведінка потерпілого», «необережність потерпілого», «грубе порушення потерпілим (правил безпеки)» у схожому аспекті або взагалі як синонім [1; 2; 3].

Наприклад, В.І. Борисов та Г.С. Крайник зазначають: «При вирішенні питання про відповідальність за ст. 272 КК України необхідно враховувати поведінку (вину) потерпілого. Часто нещасні випадки на виробництві настають з вини (через грубу необережність) потерпілого <...>» (елементи тексту виділені мною – О.Б.) [3, с. 136].

Диференціюючи прояви поведінки потерпілого у злочинних порушеннях правил охорони праці, М.С. Шалумов виділяє, зокрема: необережність, поєднану із суттєвими порушеннями зазначених правил з боку відповідальних за їх дотримання осіб, та грубу необережність [4, с. 10], таким чином формулюючи два окремі оціночні поняття.

Під час визначення поняття «груба необережність потерпілого» у злочинах проти безпеки виробництва необхідно враховувати те, що дане поняття розглядається «в орбіті» поняття «вина потерпілого», яке, через його умовний характер, не можна визначати як виключно психологічну категорію згідно з положеннями ст. ст. 23–25 КК України, і під якою розуміють неправомірну поведінку по-

терпілого, яка перебуває у причинному зв'язку з порушенням вимог безпеки виробництва особою, зобов'язаною забезпечити їх дотримання, та суспільно небезпечними наслідками, і в якій виявляється легковажність чи недбалість з боку потерпілого.

У криміналістичній літературі пропонується для визначення поняття «груба необережність потерпілого» та відмежування «грубої необережності» від так званої «простої (легкої)» використовувати більш чіткі орієнтири, якими можна було б послуговуватися на практиці, і запозичити для цього орієнтири цивілістичної науки. Так, Е.М. Зінченко, досліджуючи проблеми кримінальної відповідальності за порушення правил безпеки гірничих робіт, зазначав, що «оскільки кримінальне законодавство не передбачає поняття «вини потерпілого», і це призводить до певних труднощів при визначенні ступеню вини порушника правил безпеки та потерпілого <...>, слідство та суд для уникнення об'єктивного інкримінування повинні скористатися тими ж критеріями, якими керуються суди при розгляді цивільних та трудових справ зі змішаною відповідальністю» [5, с. 82]. При цьому науковець підтримує запропоноване у свій час Н.Ф. Кузнецовою внесення до кримінального кодексу норми, схожої за змістом з нормою цивільного законодавства про врахування грубої необережності потерпілого під час встановлення розміру відшкодування шкоди [6, с. 95].

Цивільне законодавство в деліктних зобов'язаннях критерієм врахування неправомірної поведінки потерпілого під час встановлення відповідальності заподіювача шкоди визнає ступінь вини потерпілого як обов'язкову умову в разі встановлення розміру відшкодування шкоди, завданої фізичною особою. Згідно з ч. 2 ст. 1193 Цивільного кодексу України, якщо груба необережність потерпілого сприяла виникненню або збільшенню шкоди, то залежно від ступеня вини потерпілого (а в разі вини особи, яка завдала шкоди, – також залежно від ступеня її вини) розмір відшкодування зменшується, якщо інше не встановлено законом.

Але й в цьому випадку немає нормативно-го роз'яснення змісту аналізованого поняття. У п. 7 постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 1 березня 2013 року «Про деякі питання застосування судами законодавства при вирішенні спорів про відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки» зазначається, що підставою для зменшення розміру відшкодування може бути груба необережність потерпілого, а не проста необачність, і як приклади наводяться тільки окремі прояви грубої необережності – перебування в нетверезому стані, нехтування правилами безпеки руху тощо.

Таким чином, цивільне право, згідно з пануючим підходом, розрізняє грубу необережність та просту (інколи вживається термін «легка») необережність (або ж необачність) як прояви необережної вини в поведінці потерпілого.

На висновки цивілістів щодо критеріїв розмежування ступенів необережності певний

вплив здійснила наука кримінального права – запозичення цивільним правом кримінально-правових конструкцій необережної форми вини визнається раціональним та корисним, а їх точність перевірена часом; при цьому груба необережність кореспондує за змістом зі злочинною самовпевненістю (ч. 2 ст. 25 КК України), а проста – зі злочинною недбалістю (ч. 3 ст. 25 КК України) [7, с. 65].

Все ж більшість цивілістів пропонують розглядати поняття грубої та простої необережності, враховуючи (а не застосовуючи беззастережно) положення кримінального права з певною цивільно-правовою специфікою, заснованою на положеннях римського права. Така специфіка, перш за все, обумовлена цивілістичним поняттям вини, в якому, на відміну від кримінально-правового, багато науковців* вбачають і об'єктивістський, «поведінковий» аспект, хоча наголошують і на суб'єктивних, заснованих на психологічній концепції, аспектах психічного ставлення особи до своєї поведінки [8]. З урахуванням положень ст. ст. 3 та 614 ЦК України, для цілей деліктного права вини визначають як невияв особою розумної обачності, тобто нежиття тих застережних заходів для запобігання шкоді, яких від неї було розумним очікувати [9, с. 225]: за наявності умислу – нежиття таких заходів з передбаченням настання шкідливих наслідків і бажанням чи свідомим припущенням їх настання; в разі необережності – нежиття таких заходів через недостатність вольової активності чи інтелектуального напруження, невиявлення належної обачності, розважливості, дбайливості й передбачуваності за можливості їх виявлення для запобігання спричиненню шкоди.

Для розмежування грубої та простої (легкої) необережності цивілісти, спираючись на об'єктивний та суб'єктивний підходи, за якими здійснюється «порівняння поведінки особи з певним зразком, юридичним еталоном поведінки» [10, с. 16], а також оцінка ступеню та обсягу передбачення особою настання шкоди, переважно пропонують застосовувати такі критерії, як ступінь вини – міру обачності чи дбайливості, а також характеристику вжитих та очікуваних застережних заходів [9, с. 227–229; 10, с. 17; 11, с. 13; 12, с. 376; 13, с. 299].

Зокрема, на думку І.В. Бурлаки, груба необережність потерпілого має місце тоді,

коли потерпілий через свою необачність не вживає звичайних, елементарних заходів для відвернення шкоди, які мав би вжити на його місці кожен. Під легкою необережністю автор розуміє нежиття потерпілим спеціальних, більш складних заходів, які б вжила для відвернення шкоди не кожна середньостатистична особа, а більш уважний і обачний учасник цивільних відносин [11, с. 13].

Аналіз цивілістичної літератури свідчить, що в цілому під «грубою необережністю потерпілого» розуміють прояви легковажності або недбалості в поведінці особи, в якій виявляється порушення принципу розумності і нехтування елементарними вимогами обачності, дбайливості, сумлінності та навіть правомірності поведінки, легковажне чи безвідповідальне ігнорування очевидного ризику спричинення шкоди, що характеризуються нежиттям або недостатнім здійсненням заходів, які вимагаються в конкретній ситуації, що в результаті призвело до настання шкідливих наслідків. «Деякі можливості, аби бути поміченими, потребують неабияких інтелектуальних зусиль і пильності, тим часом як інші – очевидні й лежать на поверхні. Недогледіти перших – певніше легка необережність, тоді як не скористатися другими – певніше груба», – зауважує Б.П. Карнаух [9, с. 228].

На думку авторів одного з науково-практичних коментарів до Цивільного кодексу України, під грубою необережністю зазвичай необхідно розуміти самовпевненість, оскільки будь-яких інших, більш визначених критеріїв грубої необережності законодавство не встановлює. Однак завжди розуміти самовпевненість як грубу необережність, не можна [14].

Уточнюючи специфічність змісту грубої необережності потерпілого в цивільному праві, О.С. Йоффе так само не бачить підстав ототожнювати грубу необережність із самовпевненістю і зазначає, що груба необережна вина в її цивілістичному розумінні не обмежується тільки самовпевненістю. Вона може бути недбалою (у криміналістичному розумінні) та все ж вона стає грубою необережністю, коли за обставин справи суд дійде висновку, що вона досягла необхідного ступеню конкретності [12, с. 376].

Вивчення тенденцій судової практики у кримінальних справах про злочини проти безпеки виробництва та цивільних справ про відшкодування шкоди, заподіяної джерелом підвищеної небезпеки, показує, що суди, частіше за все, оцінюють як грубу необережність таку поведінку потерпілого, яка фактично проявляється в самочинних діях, легковажному нехтуванні елементарними правилами безпеки і одночасно є грубим порушенням потерпілим тих чи інших нормативно-правових вимог безпеки виробництва.

Так, Апеляційний суд Запорізької області в ухвалі від 02.06.2014 р., на підтвердження висновку Кам'янсько-Дніпровського районного суду Запорізької області від 30.07.2012 р. про визнання однією з обставин, що пом'якшує покарання, необережної поведінки потерпілого, у кримінальній справі з обвинувачення службової особи підприємства за ч. 2 ст. 272 КК України, встановив наступне. Об-

* Окремі цивілісти, зокрема І.С. Кандафарева, вважають, що конструкція вини як «психічного ставлення» не є спеціально кримінально-правовою, а поняття вини, незалежно від галузі права, базується на положеннях загальної психології; у зв'язку з цим автор наполягає, що визначення вини в цивільному праві повинно ґрунтуватися на «психологічній», а не на «поведінковій» концепції вини, оскільки термін «психічне ставлення» у визначенні вини виражає оцінку (можливість оцінки) поведінки, передбачення або можливості передбачення настання шкідливих наслідків, оскільки з позицій загальної, соціальної та юридичної психології в кожному психічному акті можна виокремити інтелектуальний та вольовий аспекти // Кандафарева І.С. Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні: автореф. дис. ... докт. юрид. наук за спеціальністю 12.00.03 – Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Інститут держави і права ім. В.М. Корецького Національної академії наук України. Київ, 2007. С. 25.

винувачений, інженер-механік фермерського господарства, в порушення низки нормативно-правових актів з охорони праці допущено до виконання робіт з підвищеною небезпекою, пов'язаних з накачуванням колісних шин сільськогосподарської техніки, потерпілого – тракториста цього ж господарства, не проконтролювавши наявність контрольно-вимірюючого пристрою, захисних огорожень та відсутність пошкодження колеса трактора, накачуванням якого займався потерпілий. Внаслідок вибуху, який стався внаслідок перевищення тиску в шині колеса під час її накачування, потерпілий був смертельно травмований. При цьому суд підтвердив, спираючись на висновок технічної експертизи № 5200/21 від 18.12.2013 р., що потерпілий, порушивши ряд вимог безпеки, передбачених Правилами охорони праці під час технічного обслуговування та ремонту машин і обладнання с\г виробництва (п. п. 7.14.11, 7.14.19 і 7.14.19, 7.14.42), Інструкцією з охорони праці № 9 під час виконання шиномонтажних робіт (п. п. 2.1, 2.9, 2.10, 3.1, 3.3, 3.7), Інструкцією з охорони праці для тракториста-машиніста с\г виробництва (п. 2.6.3), допустив грубу необережність, що проявилася в неповідомленні про несправність колеса трактора, невикористанні манометра для контролю рівня атмосферного тиску в шині, в монтуванні шини на диск колеса, який мав явні механічні пошкодження. Даний висновок про наявність у діях потерпілого грубої необережності суд апеляційної інстанції врахував і для вирішення питання про застосування ст. 1193 ЦК України під час встановлення розміру відшкодування шкоди [15].

Рішенням Голосіївського районного суду м. Києва в цивільній справі № 752/997/15-ц від 09.11.2015 р. за позовом про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, поведінку позивача було визнано грубою необережністю і на підставі ч. 2 ст. 1193 ЦК України враховано як обставину, що впливає на визначення розміру відшкодування моральної шкоди. На підтвердження цього суд встановив, що в березні 2014 року позивач (потерпілий), перебуваючи на станції технічного обслуговування автомобілів, що належить відповідачу – ФОП С., самовільно, без дозволу працівників підприємства, в їхню відсутність зайшов до робочої зони, де здійснювалися роботи з підвищеною небезпекою, а саме – накачування колеса автомобіля КАМАЗ. Штопорним кільцем, що відірвалося від колеса зазначеного автомобіля, позивач був травмований. Судом встановлено, що шкода здоров'ю позивача спричинена внаслідок його грубих необережних дій і нехтування попереджувальними знаками щодо заборони перебування в робочих зонах сторонніх осіб, якими були позначені всі зони СТО, де проводяться роботи з технічного обслуговування автомобілів [16].

Зазначені підходи, притаманні судовій практиці, можна прослідкувати й у кримінально-правовій доктрині [1; 2]. Так, зокрема, М.С. Брайнін та С.А. Квелідзе проявами «вини потерпілого» як обставини, що виключає вину особи, відповідальної за дотримання техніки безпеки, визначають «грубу необе-

режність або порушення потерпілим правил техніки безпеки і лише за умови, якщо потерпілий діяв самочинно, всупереч вказівкам адміністрації <...>» [2, с. 83].

Таким чином, поділ необережності на грубу та просту, властивий сучасному цивільно-правовому підходу, спирається на ступінь проявленої потерпілим під час вчинення певних дій легковажності, нерозумної ризиковості, неуважності, непередбачливості та недбайливості, за яких особа передбачає можливість настання шкідливих наслідків і при цьому легковажно розраховує на їх відвернення, або ж не передбачає таких наслідків, хоча повинна і могла їх передбачити. Цивільні пропонують певні орієнтири для суду, які можуть бути враховані під час визначення, чи була грубою допущена потерпілим необережність, зокрема: наскільки очевидними й доступними були заходи обачності, яких слід було вжити, аби уникнути шкоди; яких застережних заходів потерпілий вжив; наскільки конкретним було передбачення шкідливого наслідку; чи не заважала ситуація, що склалася, врівноважено прийняти рішення, через, приміром, стрімкість і надзвичайність подій, котрі розгорталися, наявність загрози життю, здоров'ю тощо; інші обставини, котрі можуть мати значення (наприклад, стан сп'яніння) тощо [9, с. 229].

У будь-якому разі розмежування ступенів необережності пов'язується з аналізом розумної поведінки, дбайливості, передбачливості, уважності та обачності тощо, виявлених чи невиявлених потерпілим у кожному конкретному випадку. Складність полягає в тому, що практично вкрай важко провести чітку межу між цими поняттями в тих чи інших обставинах, визначити ступінь передбачливості, дбайливості та обачності тощо, виявлених конкретною особою. Всі ці питання віддаються на розсуд суду і, в кінцевому підсумку, їх вирішення залежить від правосвідомості судді.

В цьому аспекті цілком справедливим є зауваження цивілістів, що законодавець свідомо відійшов від формально досить суворо визначених понять самовпевненості та недбалості, став вживати оціночне поняття грубої необережності, щоб дати суду можливість під час вирішення спорів у більшій мірі врахувати всі обставини справи в разі кваліфікації поведінки боржника [14].

Висновки. З урахуванням зазначеного, уявляється некоректним вважати положення п. 3 постанови № 7 Пленуму Верховного Суду України від 12 червня 2009 року «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини проти безпеки виробництва». Використання в даному положенні аналізованого оціночного поняття як вимоги, якою повинні керуватися суди під час призначення покарання в разі визнання підсудного винним у вчиненні злочину, не свідчить про невизначеність у цій частині змісту положення п. 3, оскільки різноманітність проявів необережної поведінки потерпілого у злочинах проти безпеки виробництва робить неможливим встановлення чітких конкретизованих орієнтирів визначення ознак грубої необережності потерпілого. У слідчій

та судовій практиці, з урахуванням галузевої специфіки, цілком можуть бути застосовані критерії встановлення в поведінці потерпілого ознак грубої необережності, запропоновані цивілістами для «своїх потреб», але певної проблемності у правозастосуванні, очевидно, уникнути не вдасться.

Не менш проблемним і, відповідно, перспективним для окремого дослідження уявляється питання про доцільність передбаченого у вищезазначеній постанові Пленуму Верховного Суду України обмеження щодо врахування поведінки потерпілого у злочині під час призначення покарання обвинуваченому лише у випадку, коли вона є грубою необережністю, а також питання місця «вини потерпілого» в необережних злочинах у системі нормативно визначених обставин, які впливають на кримінальну відповідальність.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Лановенко І.П. Кримінальна відповідальність за порушення правил техніки безпеки у промисловості. К.: вид-во АН УРСР, 1961. 128 с.
2. Брайнин М.С., Квелидзе С.А. Уголовно-правовая охрана безопасности труда в СССР. М.: Юридическая литература, 1977. 143 с.
3. Борисов В.І., Крайник Г.С. Кримінальна відповідальність за порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою: монографія. Харків: Юрайт, 2012. 296 с.
4. Шалумов М. Оценка поведения потерпевшего по делам о нарушениях правил охраны труда. Советская юстиция. 1989. № 20. С.10.
5. Зинченко Э.Н. Уголовная ответственность за нарушение правил безопасности горных работ. Киев–Донецк: «Вища школа», 1979. 148 с.
6. Кузнецова Н.Ф. Преступление и преступность. М.: изд. Моск. ун-та, 1969. 232 с.
7. Церковна О.В. Умисел потерпілого як підстава звільнення від цивільно-правової відповідальності. Університетські наукові записки. 2010. № 4. С. 63–68.
8. Науково–практичний коментар до Цивільного кодексу України / Ю.В. Амірова, Е.М. Багач, Н.В. Безсмертна та ін. К.: ЗУЗ-вид-во ІАЦ «Ліга», ТОВ «Ліга Закон», 2009. Доступ із системи інформаційно-правового забезпечення ЛІГА: ЗАКОН ЕЛІТ 8.1.1 (дата звернення 04.02.2018).
9. Карнаух Б.П. Вина потерпілого в деліктному праві. Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 64. К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2014. С. 223–230.
10. Гарамита В.В. Вина как основание гражданско-правовой ответственности: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право». Москва, 2008. 18 с.
11. Бурлака І.В. Зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої без вини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Х., 2015. 22 с.
12. Иоффе О.С. Избранные труды: в 4 Т. Правоотношение по советскому гражданскому праву. Ответственность по советскому гражданскому праву. СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2003. Т. 1. 610 с.
13. Матвеев Г.К. Вина в советском гражданском праве. К: изд-во Киев. гос ун-та им. Т.Г.Шевченко, 1955. 307 с.
14. Науково–практичний коментар до цивільного законодавства України / Ярема А.Г., Карабань В.Я., Кривенко В.В., Ротань В.Г. К.: А.С.К.; Севастополь: Ін-т юрид. дослідж., 2004. Т. 2. 864 с. URL: <http://uristinfo.net/2010-12-27-04-58-59/135-vg>.
15. Ухвала Апеляційного суду Запорізької області від 02.06.2014 р. у справі № 1-200/2011 / Єдиний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/39091563#> (дата звернення: 08.02.2018).
16. Рішення Голосіївського районного суду м. Києва від 09.11.2015 р. у справі № 752/997/15-ц / Єдиний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/53463604> (дата звернення: 08.02.2018).